

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ—ΙΟΥΝΙΟΣ

1931

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^Α, ΕΚΔΟΤΑΙ
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ", — ΠΕΣΜΑΤΖΟΓΛΟΥ 8^Α,
ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ (*)

“ΠΑΝΔΩΡΑ,”

Ἡ ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, ὅταν θ' ἀσχοληθῆ καὶ μὲ τὸν περιοδικὸν τύπον τῆς πρώτης ἑκατονταετίας ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος, γιὰ τὰ πρῶτα πενήντα χρόνια σὲ πολὺ λίγα περιοδικὰ θὰ σταματήσῃ, γιὰτὶ λίγα εἶναι ὅσα μποροῦν νὰ τραβήξουν τὴν προσοχὴν ἐκείνων ποὺ καταπιάνονται μὲ τὰ γράμματα. Καὶ δὲν εἶναι καθόλου ἄγνωστοι οἱ λόγοι ποὺ ὁ ἑλληνικὸς περιοδικὸς τύπος στὴ χρονικὴ αὐτὴ περίοδον δὲν μπόρεσε νὰ παρουσιασθῆ καλύτερος. Ἡ Ἑλλάδα ὅ,τι ἐδραίνειν ἀπὸ τίς φλόγες καὶ τοὺς καπνοὺς, τὰ ὅρια τοῦ νέου βασιλείου ἤταν ἀσφυκτικὰ περιωρισμένα, ὁ πληθυσμὸς κάθε ἄλλο παρὰ στὴ λογοτεχνία ἦταν ἔτοιμος νὰ προσέξῃ, καὶ ἡ πολιτικὴ κατάστασις τῆς χώρας πολὺ ταραγμένη σ' ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα, μ' ἐκθρονισμοὺς βασιλιάδων, μὲ στάσεις, μ' ἀλληλοφαγώματα, πράγματα ποὺ ἀπορροφούσαν τὴν σκέψιν καὶ τὴν προσοχὴν τῶν ἑλλήνων λογίων τῆς ἐποχῆς. Ἔτσι, ἡ κατάστασις τῆς νεώτερης λογοτεχνίας, ποὺ βέβαια παίρνει τὸ χαρακτήρα καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐποχῆς, ἦταν, ὡς τὸ ξύπνημα τοῦ 1880, ἀδέξια καὶ θολωμένη, χωρὶς κατεύθυνσιν, χωρὶς νεωτεριστικὴν τάσιν. Οἱ ἀνάγκαι ποὺ παρουσιάζονται στὴ διανοητικὴ κίνησιν, σύμφωνα μὲ τὴν πρόοδον τοῦ ἔθνους, ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἐπιστήμης καὶ τὸ ἀπλωμά της ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐιδικότητων, οἱ ἐρευναι ποὺ ἀκολουθοῦν σὲ κάθε κλάδον, ἔλειπαν ἀκόμη ἀπὸ τὴν νέαν Ἑλλάδα. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ περιοδικὰ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, τέλεια

ἀντιπροσωπευτικὰ τῆς διανοητικῆς καταστάσεως τῆς ἐποχῆς, δὲν ἐχρησιμοποιήθηκαν οὔτε ὡς σημειοφόροι νέων ἰδεῶν, οὔτε ὡς ὄργανα νέων ἐπιστημονικῶν ροπῶν ἢ αἰρέσεων, ὅπως τέτοια παρουσιάστηκαν στὰ κατοπινὰ χρόνια. Καὶ ὅμως, ἂν καὶ τόσον συντηρητικὰ, μὲ μορφή γενικὰ ἐγκυκλοπαιδικὴν ὡς βίασιν, προσπάθησαν μ' ἀπόλυτη εἰλικρίνεια καὶ πολὺν ἐνθουσιασμὸν νὰ κλείσουν μέσα στὶς σελίδας τοὺς ὄλη τὴν τότε ἐπιστημονικὴν, φιλολογικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν κίνησιν, καὶ νὰ προετοιμάσουν τὸ ἔδαφος γιὰ μιὰ καλύτερην ἀνάπτυξιν καὶ πρόοδον.

Ὅσοι ξεφυλλίζουν σήμερον τὰ λίγα αὐτὰ περιοδικὰ τῶν πρώτων πενήντα χρόνων, δὲν μποροῦν παρὰ νὰ σταθοῦν μὲ σεβασμὸν μπρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους, ποὺ μὲ εἰλικρινῆ ἀγάπην γιὰ τὴν διανοητικὴν πρόοδον τοῦ ἔθνους, σπατάλησαν καὶ τὴν ζωὴν τοὺς καὶ τὴν περιουσίαν τοὺς γι' αὐτὰ. Καὶ οἱ σελίδαι τοὺς, ποὺ στολιζοῦνται ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ὀνόματα τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ λογοτεχνίας, ἀποτελοῦν ὡς τὰ σήμερον θησαυροὺς καὶ πηγὰς φιλολογικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἐρευνας γιὰ τὴν ἑλληνικὴν διανοητικὴν πρόοδον, ποὺ ἀπὸ τότε ἀρχισεν νὰ ξαναγεννιέται.

Ἐνὰ τέτοιο περιοδικόν, ποὺ μπορεῖ νὰ σταθῆ δίπλα στὰ εὐρωπαϊκά του εἴδους τοῦ καὶ τῆς ἐποχῆς του, εἶναι ἡ «Πανδώρα», ποὺ ἂν δὲν εἶναι τὸ πρῶτον χρονολογικῶς ἑλληνικὸν περιοδικόν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, παίρνει ὅμως τὴν πρώτην θέσιν στὴ σπουδαιότητι καὶ στὴν ἀξίαν. Πρὶν ἀπ' αὐτὴν, τὸ 1847, ὁ Γρηγόριος Καμπούρογλου εἶχεν ἐκδώσει τὴν «Εὐτέρπη», ποὺ λογαριάζεται τὸ πρῶτον ἐκονογραφημένον ἑλληνικὸν περιοδικόν. Ὅταν ὅμως ἡ «Εὐτέρπη», ποὺ ἔκαμε γιὰ κάμποσα χρόνια μιάν εὐδόκιμον σταδιοδρομίαν, χάρις

(*) Ἀπὸ τὸ ἐφετηνὸν «Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» ἀναδημοσιεύομε, μὲ τὴν ἄδεια τοῦ φίλου συγγραφέως, τὸ ἄρθρον αὐτό, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐξαιρετικῶς, ὡς παρουσιάζον τὴν ζωὴν καὶ τὴν δράσιν ἑνὸς μεγάλου καὶ ἐνδόξου προκατόχου. — Σ. τ. Δ.

στον ένθουσιασμό και την καλλιτεχνική ψυχή του εκδότη της, πέθανε από έλλειψη τροφής, όπως όλα τα σπουδαία περιοδικά στην Ελλάδα, ο Νικόλαος Δραγούμης, που ήταν ένας από τους κυριώτερους συντάκτες της, αποφάσισε να ιδρύση νέο περιοδικό, για να συνεχίση την ευγενή προσπάθεια του Καμπούρογλου για την ανάπτυξη της ελληνικής φιλολογίας. Και τον Απρίλη του 1850, μαζί με τον έθνικόν ιστορικό Κωνστ. Παπαρρηγόπουλο και τον πολυγράφο φιλόλογο και διπλωμάτη 'Αλέξ. Ρ. Ραγκαβή, βγάινει την «Πανδώρα», το δεύτερο εικονογραφημένο ελληνικό περιοδικό, που είναι ίσως και το μόνο που είχε την πιο μακρὰ ζωή, αφού κράτησε είκοσι δύο ελόκληρα χρόνια, βγαίνοντας τακτικά κάθε δεκαπέντε μέρες χωρίς καμμιὰ διακοπή. 'Η «Πανδώρα» που ζει χρόνια ύστερ' από την εμφάνισή της, δηλαδή από το 1856, έπεσε στην κυριότητα και αποκλειστική διεύθυνση του Νικ. Δραγούμη, πήρε την πρώτη θέση μεταξύ των σπουδαίων δημοσιευμάτων της νεώτερης Ελλάδας, ή φήμη της είχε περάσει τα όρια του ελληνικού βασιλείου κι' έτιματο πάρα πολύ από τους ξένους που μελετούσαν τον ελληνισμό της εποχής εκείνης.

Ο τίτλος του περιοδικού, στολισμένος με ωραίο ξυλογράφημα, ήταν: «Πανδώρα. Σύγγραμμα περιοδικόν εκδιδόμενον δις του μηνός. Συντάκται, Α. Ρ. Ραγκαβής, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ν. Δραγούμης κλπ.». Τυπωνόταν στο τυπογραφείο του Χρ. 'Αν. Δούκα και είχε σχήμα τέταρτο. Οι συντάκτες της δέν ήταν ούτε νεαροί λόγιοι που φιλοδοξούσαν να ιδούν τυπωμένες τις φιλολογικές, ποιητικές ή κριτικές απόπειρές τους με τόννομά τους, ούτε άπλοι έρασιτέχνες της πέννας που παίρναν μόνοι τους τον τίτλο του λογοτέχνη. 'Ηταν οι σοβαροί και σοφοί φιλόλογοι κι' επιστήμονες, άξιοι του τίτλου που είχαν' οι κορυφές που τίμησαν τις έδρες στο Πανεπιστήμιο' τα όνόματα που γέμισαν με τόση τιμή την ιστορία της νεώτερης ελληνικής λογοτεχνίας.

Στον τόμο του 1857 ή «Πανδώρα» δημοσιεύει τα όνόματα των συντακτών της και τους μοιράζει σε τρεις κατηγορίες' στους Έντες της Ελλάδος, που είναι: Α. Ρ. Ραγκαβής, καθηγ. Πανεπιστημίου, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Γ. Μ. Μαυρογορδάτος, Κ.

Κοντογόννης, Κ. Φρεαρίτης, Θ. 'Ορφνίδης, Ξ. Λάνδερερ, Α. Καυταντζόγλου, Διευθ. Πολυτεχνείου, Χαιρέτης, Διευθ. Βοτανικού Κήπου, Ι. Δε-Κιγάλλας, ιατρός, Α. Βάλληγδας, καθηγ. Γυμνασίου, Δ. Βερναρδάκης, φοιτητής Πανεπιστημίου κλπ. — στους Έκτες 'Επτανήσου, που είναι: Α. Μουστοξύδης, Σπ. Ζαμπέλιος, Π. Α. Βράβλας, Π. Λάμπρος, Κόμης Κ. Ρώμας, Π. Χιώτης, Θ. Καρούσος, — και στους Άλλαχόσε, που είναι: Γ. Σοφοκλής, Σαπφώ Λεοντιάς, Διον. Θερειανός, Σπ. Βελούδης, 'Αλ. Κατακουζηνός, Θεαγ. Λιθαδάς. 'Επί κεφαλής της συντάξεως, της συγκεντρώσεως, της ταξινομήσεως της ύλης στέκεται ο Δραγούμης που είκοσιδύο χρόνια, ως το τελευταίο φύλλο, αγωνίστηκε για την ευδοκίμηση του περιοδικού αυτού. 'Η έκλογή της ύλης, ή επιμέλεια στην ταξινόμησή της, το καθαρό τύπωμά του, ή προσοχή στη διόρθωση και ή τακτική έκδοσή του, που δέν την σταμάτησε κανένα γεγονός από τα τόσα πολιτικά που τάραξαν την πρωτεύουσα την περίοδο εκείνη, είναι δείγματα της σοβαρής κι' ευσυνείδητης εργασίας των λογίων άνδρων σ' εκείνα τα χρόνια.

Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος στην «Πανδώρα» δημοσιεύει σε κάθε τεύχος τις περίφημες ιστορικές μονογραφίες του, αρχίζοντας με τη μάχη του Μαραθώνα, ο 'Αλ. Ραγκαβής αρχίζει τα διηγήματά του με τον περίφημο «Συμβολαιογράφο», ο Καλλιγας με το «Θάνο Βλέκα» και τις βιογραφίες του, ο Σαρίπολος και Α. Ράλλης με τις σπουδαίες νομικές διατριβές τους, ο Δ. Βερναρδάκης με τα πανεπιστημιακά του μαθήματα, και οι νέοι ποιητές, που στόλισαν το νεώτερο ελληνικό Παρνασσό, στις σελίδες της «Πανδώρας» πρωτοφαίνονται. 'Εκεί μέσα δημοσιεύεται ή ποιητική σειρά «Στόνοι» του Δ. Παπαρρηγοπούλου που βραβεύτηκε στον ποιητικό διαγωνισμό του 1866, τα ποιήματα με τον τίτλο «'Εκ των ένόντων» του 'Αγγ. Βλάχου, τα ποιήματα του Σοφοκλή Καρύδη και οι μεταφράσεις του από τον 'Ανακρέοντα. Στο πρώτο φύλλο της παρουσιάζει τον Γ. Ζαλοκώστα δημοσιεύοντάς του μίαν ώδη αφιερωμένη στο φίλο του Γεώργιο Παράσχο για το θάνατο της αδελφής του Αιμιλίας, και ή «Πανδώρα», αφού επαινέση το νέο ποιητή που ως τότε — όπως λέγει — «έκρυ-

πτετο μετριοφρόνως», προσθέτει ότι με το ποίημα που δημοσιεύεται σ' εκείνο το φύλλο και «δι' άλλων μέχρι τότε δημοσιευθέντων, αποκαλύπτεται ως ποιητής, δστις με την μούσαν του τιμᾶ τὸν νέον ἡμῶν Παρνασσόν». Στὰ τεύχη της δημοσιεύονται οἱ κρίσεις τῶν φιλολογικῶν καὶ ποιητικῶν διαγωνισμῶν πού ἀρχίζουν με τὸ Ράλλειο τὸ 1852 κα' ἐξακολουθοῦν με τὸ Ροδοκανάκειο, τὸ Ζάππειο καὶ τὸ Βουτσιναῖο. Οἱ πρώτες ἐμφανίσεις τῶν νέων ἐπιστημόνων, πού ἔπειτα γέμισαν τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, με τις σοβαρὲς ἐργασίες τους, στὴν «Πανδώρα» γίνονται καὶ ἡ «Πανδώρα» τοὺς δέχεται πρόθυμα καὶ τοὺς ἐνθαρρύνει στὴν ἐργασία τους. Ὁ Νικόλαος Πολίτης ἀπὸ κεῖ ἀρχίζει τις λαογραφικὲς μελέτες του καὶ τὸ Μᾶη τοῦ 1871 δημοσιεύεται κρίσις γιὰ τὸ Ροδοκανάκειο ἀγῶνα, στὸν ὁποῖο ἡ «Πανδώρα» με χαρὰ ἀναγγέλλει ὅτι βραβεύθηκε «ὁ ἐκ Καλαμῶν φοιτητῆς τῆς φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Νικόλαος Γ. Πολίτης» με τὸ ἔργο του «Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων διηρημένη εἰς τέσσαρα μέρη». Γιὰ κάθε κλάδο τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν καλῶν τεχνῶν δημοσιεύονται σοβαρὲς μελέτες καὶ πολύτιμες βιογραφικὲς πληροφορίες, καὶ νεκρολογίες ἀνδρῶν τῆς Ἐπαναστάσεως πού πέθαιναν τότε.

Τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ ἠθικὴ τῶν χαρακτήρων καθρεφτίζεται στὴν τιμὴ καὶ στὴ δικαιοσύνη πού ἡ «Πανδώρα» καὶ οἱ συντάκτες της ἀπονέμουν στοὺς ἀνδρες πού ἔδωκαν μιὰ πατρίδα ἐλεύθερη. Οἱ πολιτικοί, οἱ θρησκευτικοί καὶ οἱ στρατιωτικοί ἀρχηγοὶ τοῦ Εἰκοσιένα, δταν φεύγουν ἀπὸ τὸν κόσμον αὐτόν, συνοδεύονται με τὸν εἰλικρινῆ σεβασμὸ καὶ τις τιμὲς πού τοὺς ἀνήκουν, καὶ ἡ «Πανδώρα» με τὴ δημοκρατικὴ ψυχὴ της, πού ἐνέπνεε τὸν πατριωτικὸ δρόμο της, ἐκδηλώνει με κάθε λιτὴ μεγαλοπρέπεια τὸν πόνο της γιὰ τοὺς ἐθνικοὺς ἀρχηγούς με τὴν ἑλληνικὴ ψυχὴ καὶ τὸ ἑλληνικὸ αἷμα... Ἔτσι, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1865 ἀγγέλλοντας τὸν θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου, ἀφιερώνει σ' αὐτόν ὅλη τὴν τελευταία σελίδα της πλαισιωμένη με μαῦρο περιθώριο. Μιὰ πένθιμη ξυλογραφικὴ παράσταση ἀρχαίας σαρκοφάγου, πάνω στὴν ὁποία στηρίζεται στεφανωμένη λύκηθος· δίπλα ἕνας ἄγγελος ἀκουμβᾶ καὶ σκύβοντας χάμου σθῆνει στὸ

χῶμα μιὰ δάδα· καὶ πίσω πυκνὲς ἱτιὲς πού ρίχνουν τοὺς κλώνους τους μέσ' ἀπὸ ἕνα σκοτεινὸ φόντο — στολίζει τὸ ἐπάνω μέρος τῆς σελίδας, κα' ἔπειτα τὸ ὑπόλοιπο γεμίζει ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή: Μέγας ἔπεσεν Ἑλλήν — ὁ Πρόεδρος τῆς Πρώτης Ἐθνικῆς Συνελεύσεως — ὁ Πρόεδρος τοῦ Πρώτου Ἐκτελεστικοῦ Σώματος — ὁ Πρόμαχος καὶ Σωτὴρ τοῦ Μεσολογγίου — ὁ Πρῶτος τῆς Ἑλλάδος Πολίτης — Ἀλέξανδρος ὁ Μαυροκορδάτος.

Σὲ δύο ἄλλα τεύχη της ἡ «Πανδώρα» δημοσιεύει ξηρὰ δύο εἰδήσεις γιὰ δύο ἀντίθετες ὀψεις τῆς ζωῆς τῶν δύο πρώτων βασιλέων τῆς νεώτερης Ἑλλάδας. Στὸ φύλλο τῆς 1ης τοῦ Μαγιοῦ τοῦ 1867 ἀναγράφεται «ἡ χαρμόσυνη εἰδήσις τῶν ἀρραβίωνων τοῦ βασιλέως Γεωργίου μετὰ τῆς ἀνεψιᾶς τοῦ Τσάρου, θυγατρὸς τοῦ Μ. Δουκὸς Κωνσταντίνου»· στὸ φύλλο τῆς 1ης τοῦ Σεπτέμβρη τοῦ ἴδιου χρόνου ἀγγέλλεται ὁ θάνατος τοῦ πρώην βασιλέως Ὀθωνος προελθὼν ἐξ ἐξανθήματος». Ἔτσι, μόνο μ' αὐτὰ τὰ λίγα λόγια μνημονεύει τὰ δύο γεγονότα γιὰ τοὺς δύο ξένους ἀρχηγούς τοῦ ἔθνους. Οὔτε δάκρυα γιὰ τὸν ἕνα, οὔτε πανηγυρικοὺς γιὰ τὸν ἄλλο. Μακριὰ ἀπ' αὐτὴν καὶ τοὺς πατριώτες συντάκτες της ὁ πόνος καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς γιὰ τὰ χρυσὰ στολίδια τῶν θρόνων! Καὶ ὁ σκεπτικισμὸς τους τέλεια δικαιολογημένος. Ἦταν πολὺ κοντινὴ ἡ ἀπογοήτευση γιὰ τὸν πρῶτο κα' ἀθέδαιες οἱ ἐλπίδες γιὰ τὸ δεύτερο.

**

Ἡ «Πανδώρα», ξέχωρα ἀπὸ τὴ σοβαρὴ ὄλη της, εἶχε καὶ τὴν καθαρὰ ἐγκυκλοπαιδικὴ καὶ ψυχαγωγικὴ. Ἐδημοσίευε σὲ ὠραίες μεταφράσεις ἔργα ἀπὸ τὴν ξένη λογοτεχνία, ὅπως τὰ μυθιστορήματα τοῦ Φερρύ, τοῦ Σὺη, τοῦ Μπουλδερ, τοῦ Δουμᾶ, τοῦ Φεβάλ καὶ τὰ ἱστορικὰ τοῦ Δρόυζεν, τοῦ Ράνκε, τοῦ Σ. Ζαμπελίου κλπ. πού τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἔκαναν κρότο, καὶ τὰ καταχώριζεν εἴτε μέσα στίς σελίδες τοῦ τεύχους, εἴτε στὰ περίφημα παραρτήματά της, πού τυπωνόνταν στὸ τέλος τοῦ τυπογραφικοῦ φύλλου με σελίδες σὲ τέταρτο ἢ σὲ ὄγδοο σχῆμα, ὥστε νὰ κόβωνται καὶ νὰ σχηματίζουν ξεχωριστὸ βιβλίον. Στὰ παραρτήματα αὐτὰ ὁ Ν. Δραγούμης ἐδημοσίευσε τὴν «Ἱστορία τοῦ Σκεντέρμπεη» πού γραφε με βάση τὴν ἱστορία τοῦ Paga-

πει, τὰς «Συμβουλὰς πρὸς τοὺς χειρῶνακτας», μίμηση ἀπὸ γαλλικὸ σύγγραμμα, τὸν «Βίον τοῦ Βάσιγκτων» ποὺ διασκεύασε ἀπὸ τὸ γαλλικὸ τοῦ Γκυζῶ, κ. ἄ. Ἐπίσης ἡ «Πανδώρα» δημοσιεύει σὲ κάθε τεύχος βιβλιογραφίες καὶ βιβλιοκρισίες, περίληψη δεκαπενθήμερη ἔλων τῶν συμβάντων μὲ τὸν τίτλο «Ἐφημερίδες», αἰνίγματα, γρίφους κτλ. καὶ στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς καὶ στατιστικῆ τῶν Ἐφημερίδων ποδογιναν στὴν Ἑλλάδα. Κ' ἔτσι μαθητιόμα πὼς στὴν πρώτη τριμηνία τοῦ 1872 βγαίναν στὴν Ἀθήνα 49 ἐφημερίδες καὶ περιοδικά, στὴ Σῦρα 5, στὴν Κέρκυρα 4, στὴν Πάτρα 4 καὶ μιὰ ἢ δυὸ στὶς ἄλλες κυριώτερες πόλεις τῶν ἐπαρχιών.

Σπουδαία σημασία ἔδωκε ἡ «Πανδώρα» καὶ στὴν εἰκονογράφησή της. Ἡ μόνη μέθοδος ποὺ ἦταν τότε σὲ χρῆση γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν περιοδικῶν στὴν Εὐρώπη, ἦταν ἡ ξυλογραφία. Στὴν Ἑλλάδα, πρώτη τὴν καθιέρωσε ἡ «Εὐτέρπη» καὶ ὕστερα ἡ «Πανδώρα» ποὺ τὴ θεωροῦσε — ὅπως ἔγραφε — «ἀπαρτίτητον πικρακλούθημα τῆς δημοσιογραφίας». Γι' αὐτὸ προσπαθεῖ νὰ καλυτερεύη ἀπὸ φύλλο σὲ φύλλο τὶς εἰκόνες της, ποὺ ἀντίγραφε ἀπὸ ξένα περιοδικὰ καὶ δείχνει μεγάλη χαρὰ, ὅταν δημοσιεύει τὸ πρῶτο ἴσως ἑλληνικὸ ξυλογράφημα τοῦ μαθητοῦ τοῦ Πολυτεχνείου Περ. Σκιαδόπουλου ἀπὸ τὴν Κέρκυρα. Τὸ μάθημα τῆς ξυλογραφίας στὸ Πολυτεχνεῖο εἰσήγαγε τότε ὁ διευθυντῆς του καὶ συνεργάτης τῆς «Πανδώρας» Λ. Κουταντζόγλου, τὸ δὲ ξυλογράφημα τοῦ Σκιαδόπουλου ποὺ δημοσιεύτηκε στὴν «Πανδώρα» πικριστάνει τὸν Ἀπόστολο Μαθθαῖο, ποὺ βουτᾶ στὸ καλαμάρι τὸ πτερὸ τῆς χήνας γιὰ νὰ γράψῃ τὸ Εὐαγγέλιο. Ἦταν ὡραίας ἐργασίας καὶ λεπτῆς τέχνης καὶ ἡ «Πανδώρα», ἐνθουσιασμένη γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ ξυλογραφήματος καὶ θέλοντας νὰ βοηθήσῃ τὸ νέο τεχνίτη, προκαλεῖ ἔρανο ν' ἀγορασθοῦν ἐργαλεῖα, γιὰ νὰ μπορέσῃ ὁ Σκιαδόπουλος νὰ ἐξακολουθήσῃ μ' ἐπιτυχία τὴν τέχνη του. Ἀπὸ τὸν ἔρανο αὐτὸν μαζεύτηκαν δεκατέσσερα τάλληρα ποὺ τὰ περισσότερα τᾶδωκαν οἱ συμπολίτες τοῦ νεαροῦ καλλιτέχνη Ι. Βράτλιας, ΙΙ. Λάμπρος καὶ ἄλλοι.

Γλῶσσα τῆς «Πανδώρας» φυσικὰ δὲν μποροῦσε στὰ χρόνια ἐκεῖνα νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ

τὴν ὑπερκαθαρεύουσα, μὲ τάσεις νὰ πλησιάζῃ ὅσο μπορούσε τὴν ἀρχαία, καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἑλληνομακρὰ δὲν βρίσκουν χάρη οὔτε τὰ κύρια ὀνόματα τῶν ξένων ποὺ παίρνουν ἑλληνικὴ μορφή ἀπὸ τοὺς συντάκτες τοῦ περιοδικοῦ. Ὁ Ἐμμανουὴλ Γαλάνης π. χ. γράφει μελέτες γιὰ τὸν Βοίτχιον (Böck) καὶ Βυτεμβάχιον (Wytembach). Δημοσιεύεται μελέτη μὲ τὸν τίτλο «Ὅλγα ἐκ τοῦ βίου τοῦ Οὐίλλεμάνου (Villemain) καὶ ὁ Vischer, ὁ Shakespeare, ὁ Victor Hugo, ὁ Klassen, ὁ Goethe γίνονται οἱ ἀγνώριστοι Φίσχερος, Σακσεπῆρος, Νικῆτας Οὐγος, Κλασσίνιος καὶ Γοίθιος. Τὰ ἑλληνικὰ λογοτεχνήματα στὸν πεζὸ καὶ στὴν ποίηση γράφονται στὴν ὑπερκαθαρεύουσα, καὶ στὸ δράμα καὶ τὶς κωμῳδίες ποὺ στέλνονται στοὺς φιλολογικοὺς διαγωνισμοὺς οἱ στιχομυθίες καὶ οἱ ἀφηγήσεις, ἀκόμη καὶ μεταξὺ ἀνδρῶν τοῦ ἀγῶνος, ἀρματωλῶν ἢ κοινῶν νοικοκυραίων, σὲ μιὰ γλῶσσα ἀρχαῖζουσα, ποὺ πολὺς φορὲς καὶ αὐτοὶ οἱ κριτές, σοφοὶ καὶ ὑπέρμαχοι δασκάλοι τοῦ κλασικισμοῦ, ἀποροῦν καὶ στενοχωροῦνται. Στὸν πρῶτο «Ὀλυμπιακὸ ἀγῶνα» τοῦ Ζάππα (1870), ποὺ πρόκειται νὰ βραβευθῇ δράμα, κωμῳδία καὶ ποίημα, μαζὶ μ' ἄλλα εἶναι γιὰ κρίση καὶ μιὰ τραγωδία μὲ τὸν τίτλο «Ἑλπινίκη» καὶ μὲ ὑπόθεση τὸ θάνατο τοῦ Γεωργίου Καραϊσκάκη. Σ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ ἔργο καὶ σὲ μιὰ σκηνῆ ποὺ μετᾷ ὁ ὑπασπιστῆς του Κακλαμᾶνος, ὁ συγγραφεὺς βάνει τὸ στρατάρχῃ τῆς Ροῦμελης νὰ λέῃ :

Κοιμᾶται οὗτος ἀπὸ μέθης νῦν . . .
Ἄλλὰ σμικρὸν τι εἰς ἀποκραυγαλισμὸν
ὡς περιέλθη, φόβος τις ἐπίκειται
τῆς πρώην μήπως ἀναμνησκόμενος
βουλῆς αὐτοῦ, θδούση πρὸς τὸν Κιουταχῆν
ζητῶν, ὡς εἶπεν, οἰωνῶν ἀποστάγματα,
καὶ τόπων τούτων εἴρη στάγματα ἰνῶν.

Κ' οἱ κριτές, καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου, μένουν μὲν εὐχαριστημένοι ἀπὸ τὴ ρητορεία τοῦ Καραϊσκάκη, ἀλλὰ ὁμολογοῦν καὶ αὐτοὶ πὼς δὲν μπόρεσαν νὰ καταλάβουν τί ἦταν τὰ «στάγματα ἰνῶν».

Οἱ λόγιοι καὶ ἐπιστήμονες ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μαζεύτηκαν γύρω ἀπὸ τὴν «Πανδώρα» ἐξακολουθοῦν σ' ἔλα τὰ χρόνια ἀδιάκοπη τὴ συνεργασία τους, καὶ ὅσους φεύγουν ἀπὸ τὴ ζωὴ ἀντικαθίστοῦν ἄλλοι ποὺ διακρίθηκαν σ' ἔλους τοὺς κλάδους τῆς νεώτερης ἑλληνι-

κῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἔλλειψη τότε εἰδικῶν ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν ἀναπληρώνεται μὲ τὶς σελίδες τῆς «Πανδώρας» ποὺ περιλάμβαν κάθε σοβαρὴ ἐργασία σὲ κάθε ἐπιστημονικὸ κλάδο. Στὸν 16^ο τόμο τῆς δημοσιεύει πίνακα, ὅπου φαίνονται οἱ συντάκτες τῆς δεκαετίας ποὺ πέρασε καὶ τὸ εἶδος τῆς ἐπιστήμης μὲ τὸ ὁποῖο καθέννας ἀσχολήθηκε στὰ δέκα αὐτὰ χρόνια μέσα στις σελίδες τῆς. Καὶ εἶναι αὐτοὶ : Α. Ρ. Ραγκαβῆς, βιβλιογραφία. Ν. Σαρίπολος, δημοσιὰ ἐκπαίδευσις. Κ. Παπαρρηγόπουλος, ἱστορία, βιβλιογραφία, Δ Κυριακός, θρησκεία, δημοσιὰ ἐκπαίδευσις καὶ γεωγραφία. Κ. Καστόρης, λατινικὴ φιλολογία. Σ. Κουμανούδης, ἀρχαιολογία. Δ. Βερναρδάκης, ἑλλην. φιλολογία. Χ. Φιλητᾶς, λατινικὴ φιλολογία. Γ. Παπαδόπουλος, ἀρχαιολογία, δημοσιὰ ἐκπαίδευσις. Ι. Περβάνογλους, ἱστορία περιηγήσεων. Α. Χρηστομάνος, χημεία. Ι. Σακελλίων, βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικά. Ἄγγ. Βλάχος, ποίησις. Π. Λάμπρος, νομισματικὴ. Σ. Ζαμπέλιος, μεσαιωνικὴ ἱστορία. Θ. Καροῦσος, βιβλιογραφία. Γ. Νεροῦτσος, αἰγυπτιακὴ ἀρχαιολογία. Λ. Ἀναργύρου, γεωγραφικά. Ἄλεξ. Α. Σοῦτσος, τεχνικὴ ἐκπαίδευσις. Ν. Δραγούμης, σύγχρονοι ἱστορικὰ ἀναμνήσεις.

Ὅπως ὁμως κάθε ^{*}ἐμψυχος καὶ ^{*}ἄψυχος ὀργανισμός, καὶ ἡ «Πανδώρα» δὲν μποροῦσε ν' ἀποφύγη τὸ νόμο τῆς φθορᾶς. Ἀπὸ τὸ 1870 ἀρχίζει νὰ χάνη τὴν πρωτοτερινὴ ζωὴ τῆς καὶ νὰ κλονίζεται. Ἀπὸ τὸν εἰκοστὸ τόμο τῆς, μέσα τοῦ 1869, ἀλλάζει τὴν ἐκδοσὴ τῆς καὶ ἀπὸ δεκαπενθήμερη τὴν κάνει μηνιαία. Δηλαδή τὰ δύο τεύχη τοῦ μηνός, ἀντὶ νὰ βγαίνουν χωριστὰ τὴν 1^η καὶ 15^η, τὴν 1^η βγαίνουν ἐνωμένα σ' ἓνα τεύχος, ἐπομένως ἡ ἐμφάνιση τῆς «Πανδώρας» ἀραιώνεται. Ἐπειτα καὶ στὸ ζήτημα τῆς ὕλης καὶ τῆς εἰκονογραφήσεως ἔχει ξεπέσει καὶ οἱ ἀναγνώστες τῆς ἀρχίζουν νὰ παραπονοῦνται. Στὸ φύλλο τοῦ Ἀπρίλη τοῦ 1870 δημοσιεύει ἓνα γράμμα μερικῶν συνδρομητῶν τῆς ἀπὸ τὴν Πόλη ποὺ στενοχωροῦνται καὶ τῆς ἐκθέτουν τὶς παρατηρήσεις τους : «Ἡ σήμερον ἐκδιδομένη «Πανδώρα» — τῆς γράφουν — ἐξέπεσε πολὺ τῆς πρὸ εἰκοσαετίας ἢ πρώτη ἐκδίδετο κατὰ δεκαπενθήμεριαν, ἐνῶ σήμερον ὁμοῦ εἰς ἓν. Ἡ σήμερον εἶναι ἄνευ εἰκονογραφιῶν, ἐνῶ ἡ πρότερον εἶχε μερικάς. Καθυστέρησις τοῦ

φύλλου, διότι τὸ λαμβάνομεν δύο μῆνας ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐκδοσιν. Καὶ ὡς πρὸς τὴν ὕλην ἐξέπεσε τῆς πρώτης, τὸ ὁποῖον καὶ τὸ οὐσιωδέστερον κτλ». Στὰ παράπονα αὐτὰ ἡ διεύθυνσις τῆς «Πανδώρας» ἀπαντᾷ καὶ ρίχνει τὴν εὐθύνη τῆς καταστάσεως στοὺς συνδρομητῆς ποὺ καθυστεροῦν τὶς συνδρομὰς τους ἓνα χρόνο καὶ πλέον καὶ συνεχίζει : «Γέσσαρες χιλ. δραχμῶν ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν σύνταξιν, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀμοιβῆς τῆς διευθύνσεως, πέντε ἕτεροι διὰ χάρτην καὶ τύπον, δύο δι' εἰκόνας, δύο διὰ ταχυδρομικά καὶ τρεῖς διὰ τὰς λοιπὰς δαπάνας καὶ πάντα ταῦτα φειδομένως. Νομίζουσι λοιπὸν δίκαιον νὰ υποβάλλεται εἰς τὴν θυσίαν ταύτην ἢ διεύθυνσις μόνον;» Καὶ τελειώνει τὴν ἀπάντησίν τῆς στὰ παράπονα τῶν συνδρομητῶν τῆς γράφοντας, ὅτι «εἶναι ἀνάγκη τοῦ διανοητικοῦ καὶ ἠθικοῦ ἄρτου, ἵνα ἐξημερωθῶσιν οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ἔθνη».

Εἶναι χαρακτηριστικὲς οἱ γραμμὲς αὐτὲς καί, μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς, φέρνουν κάποια μελαγχολία σ' ἐκείνους ποὺ τὶς διαβάξουν. Πρῶτα-πρῶτα φανερώνεται ἡ αὐτοθυσία τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἴδρυσαν καὶ κράτησαν τόσα χρόνια τὸ περιοδικὸ ποὺ μπορεῖ πολὺ ἀξία νὰ πάρη τὸν τίτλο τοῦ «ἐθνικοῦ» καὶ ποὺ χωρὶς καμμιά ἀμοιβή — ὅπως τὸ γράφουν — ἀγωνίζονται νὰ τὸ διατηρήσουν. Ἡ εἰλικρίνεια τους εἶναι συγκινητικὴ, ὅταν δίνουν τὸν ἀπολογισμὸ τῶν ἐξόδων ποὺ θέλει τὸ φύλλο, καὶ τὰ λογαριάζουν σὲ δεκάξη χιλιάδες δραχμὲς τὸ χρόνο, ποὺ τὴν ὥρην δὲν μποροῦν νὰ τὶς εἰσπράξουν καὶ ποὺ δὲν ἀντέχουν οἱ ἴδιοι νὰ τὶς βᾶξουν ἀπὸ τὴν τσέπη τους. Κ' ἔπειτα ὁ αἰώνιος φαῦλος κύκλος μὲ τὴν ἐρώτησις : ἀν τὸ περιοδικὸ φταῖη ποὺ τὸ ἀφήνουν οἱ ἀναγνώστες του, ἢ οἱ ἀναγνώστες φταῖνε ποὺ δὲν τὸ υποστηρίζουν καὶ τὸ περιοδικὸ ξεπέφτει. Μέσα στις δύο αὐτὲς ἐρωτήσεις, χωράει ὁ τρίτος καὶ ὁ κυριώτερος ἠθικὸς παράγοντας, ποὺ εἶναι ἡ ἐποχὴ. Ἡ «Πανδώρα» κράτησε εἰκοσι δύο δλάκερα χρόνια, καὶ ἦταν φυσικὸ πιά νὰ γερᾷ καὶ νὰ πεθάνη. Ἔτσι ἐκλείσει τὴν ὡραία ζωὴ τῆς στις 15 τοῦ Μάρτη 1872, μὲ ἀριθμὸ φύλλου 528 καὶ μὲ διευθυντῆ πάντα τὸ Νικόλαο Δραγούμη.

(Στὴ δράση τῆς «Πανδώρας» πρέπει νὰ περιλάβουμε καὶ τὴ γέννησις ἑνὸς παιδιοῦ τῆς, ἑνὸς γαλλόφωνου περιοδικοῦ, ποὺ βγήκε

σάν παράρτημά της, για να εξυπηρετήσει καθαρά εθνικήν υπόθεση. Είναι ο «Spectateur d'Orient» που ίδρυσε ο Νικόλαος Δραγούμης με τους συνεργάτες του Μάρκον Ρενιέρη και Γεώργιον Βασιλείου στην κρίσιμη εποχή του 1853 - 1854, και κράτησε τρία χρόνια. Αφορμή για την έκδοσή του ήταν ο ρωσοτουρκικός πόλεμος. Όταν δηλαδή στα 1853 η Εύρωπη ανακατώθηκε με τη λεγόμενη ανατολική κρίση, οι δύο δυνάμεις, Αγγλία και Γαλλία, αποφάσισαν να ματαιώσουν την επιδρομή της Ρωσίας και να σώσουν από κάθε κίνδυνο την Τουρκία. Γι' αυτό έπρεπε να βγάλουν από τη μέση κάθε εμπόδιο και κάθε κίνημα που θ' αντιστρατευόταν στην επιτυχία του σκοπού τους. Έπειδή η Ελλάδα νόμιζε τότε πως ήταν κατάλληλη ευκαιρία να κινηθῆ και να σηκώσῃ σ' επανάσταση τους ελληνικούς πληθυσμούς στις επαρχίες που συνόρευαν με την Τουρκία και φαινόταν έτσι σάν σύμμαχος και βοηθός της Ρωσίας, οι Αγγλογάλλοι, θέλοντας να εμποδίσουν κάθε συνδρομή της Ελλάδας, ξέχωρα από τα γνωστά αυστηρά στρατιωτικά μέτρα που έλαβαν, άρχισαν και με τον τύπο τους ένα συκοφαντικό πόλεμο έναντι της, με το σκοπό να ξεριζώσουν κάθε αίσθημα φιλλελισμού από την Εύρωπη. Παρίσταναν δηλαδή την Ελλάδα από το ένα μέρος σάν μιὰ χώρα χωρίς τάξη και οργάνωση, σάν χώρα αναρχίας, και από το άλλο σάν πρόσκοπο και τυφλό όργανο της Ρωσίας που έτοιμαζόταν να κατέβῃ στη Μεσόγειο. Έννοείται πως αυτές τις κατηγορίες, που άρχισαν να πιάνουν τόπο και να επηρεάζουν τα πνεύματα στην Εύρωπη, ήταν ανάγκη να τις πολεμήσουν από την Ελλάδα και να τις ανατρέψουν, κ' έτσι οι ιδρυτές του, με τον πατριωτισμό που τους φλόγιζε, αποφάσισαν να βγάλουν το «Θεατή της Ανατολής».

Αυτό το περιοδικό, που γραφόταν σε ώραία

γαλλική γλώσσα, πρόσφερε μεγάλες υπηρεσίες στον κατασυκοφαντημένο Έλληνισμό. Με τα άρθρα που δημοσίευε, γνώρισε στους Ευρωπαίους τις πρόσους που είχε κάμει ως τότε το μικρό μέρος της ελληνικής χώρας που λευτερώθηκε, και δημοσιεύοντας στατιστικές κ' επίσημα στοιχεία, βεβαίωσε πως οι ελπίδες που είχε η Εύρωπη για τους Έλληνες δεν ήταν μάταιες, γιατί δεν έπαψαν να εργάζωνται ούτε μιὰ στιγμή για την πρόοδο και τον πολιτισμό τους. Ξέχωρ' απ' αυτό, απόδειξε ο «Spectateur d'Orient» ότι όλες οι κατηγορίες πως η Ελλάδα ήταν όργανο της Ρωσίας, ήταν καθαρή συκοφαντία, και ότι μόνο το εθνικό συμφέρο τους κοιτούσαν σ' αυτή την περίπτωση οι Έλληνες. Χωρίς άλλο, οι απόλογίες του Spectateur, γραμμένες με τόση λογική και σοβαρότητα, οι αναλύσεις του και οι πραγματικές ειδήσεις που δημοσίευε κάθε μέρα για τη διανοητική και υλική ανάπτυξη της Ελλάδας, κατέβασαν στο δημόσιο φρόνημα της Εύρωπης την εξαψη από τις πρώτες επιθέσεις, κι' όταν η σύνοδος του Παρισιού σύνταξε την συνθήκη του 1856, οι αντιπρόσωποι των Δυνάμεων εκείνων, που ήσαν κάπως πιο ευνοϊκές στην Ελλάδα, μπόρεσαν πιο εύκολα να την υποστηρίξουν. Όλος ο έρεθισμός κατά των Ελλήνων, που είχε παρατηρηθῆ πριν, κι' όλα όσα είχαν γραφτῆ και ειπωθῆ με τόση δριμύτητα έναντιόν της, τώρα είχαν κατευνασθῆ, γιατί ο «Spectateur d'Orient» είχε προσφέρει στο μεταξύ τις πολύτιμες υπηρεσίες του, διαφωτίζοντας τα πράγματα, διαλύοντας τις παρεξηγήσεις και σβήνοντας τις συκοφαντίες.

Έτσι, η «Πανδώρα» και ο «Spectateur d'Orient» είναι δύο εθνικά βήματα, από τα όποια οι εκλεκτοί Έλληνες της εποχής εκείνης έδωκαν τις πιο μεγάλες ήθικες υπηρεσίες, που μπορούσαν να δώσουν στην πατρίδα τους.

ΔΗΜ. ΜΑΡΓΑΡΗΣ

